

Boekbesprekingen

F. den Hertog: *Onderzoek in organisaties*/E. van Sluys: *Een methodologische reisgids.*

Assen: Van Gorcum, 1995
ISBN 90 232 3062 0

In dit boek worden de bekende sociaal-wetenschappelijke onderzoekstechnieken uiteengezet: het experiment, de consistentie, het survey. Maar in tegenstelling tot de gebruikelijke sociaal-wetenschappelijke inleidingen op het vakgebied worden deze behandeld in de context van organisatieonderzoek. Het doen van onderzoek binnen organisaties heeft immers consequenties voor de wijze waarop onderzoekstechnieken gehanteerd worden.

Dit omdat organisatieonderzoek opgevat wordt als een sociaal proces, waarin de onderzoeker zijn doeleinden, instrumentarium en rol moet kiezen. De schrijvers stellen dat een en ander implicaties heeft voor de methodologie. Daartoe behandelen zij ook de stand van organisatieonderzoek, waarin naar hun mening het natuurwetenschappelijk denken langzaam plaatsmaakt voor 'softere' benaderingswijzen. Dit plaatsen zij vervolgens in een beschouwing over de wijze waarop onderzoek georganiseerd wordt, benevens de opvattingen die hierover bestaan (de zgn. metaforen van onderzoek) en de wijze waarop onderzoek gepland dient

te worden. Dit laatste continu in afstemming met de opdrachtgever.

De feedback uit de organisatie en de consequenties voor het opzetten van een experiment en de interpretatie van resultaten komen in het derde hoofdstuk aan de orde. Alhoewel Den Hertog en Van Sluys uitvoerig bezwaar maken tegen het gebruik van experimenten in organisatieonderzoek, sluiten zij het gebruik ervan niet uit in de combinatie van experiment en onderzoeker. De auteurs doen dit grondig en standaard. Zij zien enquêtes als een uit ontwikkeld product. Maar zij wijzen er wel op dat, ook al dient men eisen aan enquêtes te stellen, een getal alleen waarde heeft wanneer dat getal wat voorstelt. En derhalve bepleiten zij het gebruik hiervan in een combinatie met andere onderzoekstechnieken. Interviews worden in het kader van enquêtes behandeld. Een behandeling van interviews als zelfstandige onderzoekstechniek blijft uit. Observaties worden niet behandeld als zelfstandige onderzoekstechniek, maar wel in hoofdstukken gewijd aan etnografisch en actieonderzoek. De schrijvers wijzen op de verwaarlozing van dit type onderzoek aan de universiteiten. En dat terwijl onderwerpen als organisatieontwikkelingen steeds belangrijker worden. Overigens gaan ze nauwelijks in op de problemen van distantie en betrokkenheid waarmee onderzoekers kampen.

Hun mening over de betekenis en de problemen van distantie en betrokkenheid van en bij kwalitatief onderzoek wordt duidelijk bij hun hoofdstukken over actie-onderzoek en case-studies (gevalsstudies).

In het hoofdstuk actie-onderzoek wordt de link gelegd met organisatieontwikkeling, omdat het zowel een onderzoeksstrategie als een interventie-onderzoek is, waarbij samengewerkt wordt tussen onderzoekers, managers en betrokkenen. Actie-onderzoek komt volgens Den Hertog en Van Sluys in organisatie-ontwikkeling niet voort uit maatschappelijke betrokkenheid, maar is vooral pragmatisch en sluit aan bij de netwerkbenadering en participatie van werknemers. Zij signaleren het verschil tussen begeleidend onderzoek, waarbij onderzoekers van de zijlijn het proces van het veranderingstraject begeleiden enerzijds en actie-onderzoek anderzijds. Enige twijfel aan de toegevoegde waarde van organisatie-ontwikkelingsonderzoek bij kennisontwikkeling hebben de schrijvers wel.

De schrijvers eindigen met een hoofdstuk waarin onderzoekers voorbereid worden op hun keuze voor bepaalde methoden gezien de aard van de publikaties in de sociale wetenschappen en het soort maatschappelijke carrière dat ze hiermee willen bereiken. Dit is een heel verstandig hoofdstuk, omdat het duidelijk maakt dat probleemgestuurd onderzoek niet direct tot A-publikaties leidt, maar in tegenstelling tot A-publikaties veelal wel bijdraagt aan het oplossen van praktische problemen.

Het boek dient zich aan als reisgids naar methoden- en techniekenland, maar maakt dit niet waar, want er is geen rode draad/redenering die de hoofdstukken qua visie op methodologie verbindt en uitwerkt.

Het verschilt weliswaar van de traditionele inleidingsvisie op methodes en technieken, doordat het verder gaat dan de dooddoener 'methodologie is netjes werken'. Echter, au fond klinkt in de visie van Den Hertog en Van Sluys een positivistisch wetenschapsbeeld door, terwijl de assumpties van hun ideeën, dat onderzoek zelf een organiseerproces van kennisontwikkeling is, niet op hun consequenties wordt doorgedacht, evenmin als de implicaties voor het gebruik van methodes en technieken. Over de rol van betrokkenheid van de onderzoeker in onderzoek wordt nauwelijks gerept.

Tenslotte nog dit: zoals tegenwoordig gebruikelijk is in Nederland is de aangehaalde literatuur uitsluitend Angelsaksisch, met enkele vertaalde Zweedse publikaties. Alsof in de ons omringende landen geen onderzoek bestaat. De ergste missie is het verwaarlozen van de bijdrage van economisch onderzoek, dat zeer zeker bij organisatie-onderzoek thuis hoort. Fenomenen als kengetallen, begrippen als efficiency en effectiviteit zijn duidelijk overgeslagen.

Hoe om te gaan met de partialiteit van verklaring en de relatie verklaring-voorspelling: kortom de betekenis van interdisciplinariteit voor theorie-ontwikkeling en praktijkoplossingen, vormt mijns inziens het voornaamste bezwaar tegen dit boek. Het boek is misschien een eye opener in organisatie-sociaal wetenschappelijk onderzoek, maar gebrekkig bruikbaar voor bedrijfskundig onderzoek.

Ph. van Engeldorp Gastelaars

**Peschar, Jules & Anton
Wesselingh, *Onderwijssociologie.***

Groningen: Wolters-Noordhoff, 1995, 294 pp.
ISBN 90 01 70691 6.

In 1985 verscheen *Onderwijssociologie, een inleiding*. Daarin behandelde een twintigtal auteurs diverse onderwerpen. Jules Peschar en Anton Wesselingh hebben samen een nieuwe inleiding geschreven, die compacter, coherenter en actueler is. Dat laatste was nodig. Binnen de onderwijssociologie is aandacht gekomen voor nieuwe of herontdekte Durkheimiaanse onderwerpen zoals de zorg voor een afbrokkelende sociale cohesie, een eroderende moraal en een gebrek aan burgerzin. Er zijn nieuwe theoretische gezichtspunten gepresenteerd, onder andere over de verklaring voor de hardnekkigheid van de verzuiling in het onderwijs. Ook de grote hoeveelheid nieuw onderzoeksmateriaal over ongelijke kansen en schoolloopbanen maakten een actualisering nodig. Verder is ook het onderwijsbeleid geëvalueerd. Dit alles zou gemakkelijk kunnen leiden tot een veel dikker boek, maar het moest juist dunner omdat er tegenwoordig minder studiepunten voor onderwijssociologie worden uitgetrokken dan vroeger.

De heldere, inleidende hoofdstukken zijn gehandhaafd, zij het enigszins ingekort. Ze waren destijds ook al van de hand van Peschar en Wesselingh. Gezien de schaarste aan ruimte had dit deel toch nog wel korter gekund. Dat geldt niet voor het tweede hoofdstuk 'sociologie en onderwijs'. Dit is een prima en uiterst nuttig hoofdstuk. Minder nuttig acht ik de inleiding in de algemene sociologie, hoewel die op zich ook

goed is. Het behandelen van hoofdstromingen binnen de algemene sociologie en later nog eens binnen de onderwijssociologie leidt tot een herhaling van zetten.

Als belangrijkste maatschappelijke ontwikkeling van deze tijd schetsen de auteurs de overgang van het modernisme naar het postmodernisme. Overigens geven prominente aanhangers en beschrijvers van dit fenomeen toe, dat ze niet eens weten wat de meest belangrijke kenmerken van het postmoderne tijdperk zijn. Peschar en Wesselingh noemen: 'voorbijgaandheid, discontinuïteit, fragmentering, desintegratie en zelfs chaos' (p. 74). Zij menen dat het onderwijs nauwelijks heeft gereageerd op deze ontwikkeling. Dat is maar goed ook. Stel je voor dat het onderwijs postmodern zou zijn geworden en qua organisatie en beleid, qua werkwijze en inhoud nog verder zou zijn gefragmenteerd en gedesintegreerd, en nog chaotischer zou zijn geworden dan thans reeds het geval is. Dat zou desastreuus zijn, in het bijzonder voor het funderend onderwijs. Dat geldt ook indien je andere karakteristieken typerend voor het postmoderne tijdperk vindt, zoals het afwijzen van hoop op vooruitgang, het onderuit halen van de positivistische wetenschap, het nog sterker benadrukken van de individualisering en de culturele diversiteit, zodat iedereen zijn eigen waarheid mag claimen. Het lijkt me dat een dergelijke mate van relativisme dodelijk is voor het funderend onderwijs. Pas als men beschikt over een stevige geestelijke en culturele basis, is men in staat daarvan het nodige te relativiseren, maar men kan die volgorde niet omdraaien. Het is duidelijk dat ik die aandacht voor het postmodernisme nogal overdreven en modieus vind.

Veel wezenlijker acht ik de andere maatschappelijke ontwikkelingen die door de auteurs worden besproken, zoals het globaliseringsproces in de economie en de cultuur, en het postfordisme in de industrie. Dit zijn zeker ingrijpende sociale ontwikkelingen die iedereen kan ervaren, net als de veranderingen in de opvoeding en het gezinsleven, de grotere etnisch-culturele verscheidenheid en een uitbundiger manifestatie van alternatieve leefstijlen. Maar het onderwijs reageert hier wel degelijk op, al zal het velen niet snel en niet ver genoeg gaan. Brieven worden al heel lang niet meer alleen aan de ouders van de leerling gericht maar aan hun ouder(s) of verzorger(s). Ook wordt soms van vertalingen gebruikgemaakt. Er wordt rekening mee gehouden dat veel moeders een baan buitenshuis kunnen hebben. De inhoud van het onderwijs is tegenwoordig minder ethnocentrisch en meer intercultureel. Dat merk je ook bij het vieren van belangrijke nationale en religieuze feesten. Het voorbereidend, middelbaar en hoger beroepsonderwijs proberen voortdurend de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt te volgen, hoe moeilijk dat ook is. De vrij populaire stelling dat het onderwijs altijd uiterst traag reageert op maatschappelijke ontwikkelingen is op zijn hoogst een halve waarheid.

Het spreekt vanzelf dat er aandacht wordt geschonken aan de rol van het onderwijs bij het reproduceren of doorbreken van de maatschappelijke ongelijkheid. Vanouds is dit het hoofdthema van de (Nederlandse) onderwijssociologie. Veel studies tonen aan dat de achterstanden van leerlingen uit lagere sociale milieus bijzonder hardnekkig zijn. De auteurs presenteren een tabel van Van Herpen waaruit dat wel heel sterk naar voren komt. Indien die cijfers representatief

zijn, dan is er tussen 1977 en 1989 geen enkele verbetering opgetreden.

De wijze waarop dit thema wordt behandeld voldoet niet als hoofdstuk in een leerboek. De informatie lijkt meer gericht te zijn op een publiek van vakgenoten, dan op studenten die voor het eerst kennismaken met onderwijssociologie. Nu wordt er wel gezegd dat er allerlei theorieën zijn, wie ze hebben bedacht en dat ze zijn bediscussieerd, maar vaak worden die belangrijke theorieën zelf niet toegelicht en becommentarieerd, al is dit in sommige gevallen wel gebeurd in de presentatie van hoofdstromingen binnen de onderwijssociologie. Dit geldt eveneens voor de discussie waartoe ze aanleiding hebben gegeven. De studenten lezen weinig of niets over de argumenten en tegenargumenten. Er wordt nauwelijks ingegaan op de vraag welke theoretische benadering meer hout snijdt dan anderen, welke onderzoeksuitkomsten steviger staan omdat zij bijvoorbeeld zijn gebaseerd op betere steekproeven en meer uitgekiende onderzoeksopzet of meer geschikte statistische analyse. Slechts in uitzonderingsgevallen krijgen enkele gerenommeerde studies of onderzoekers een kritische veeg uit de pan, terwijl die kritiek in andere gevallen geheel uitblijft of wordt afgedaan met een literatuurverwijzing. Daar zit overigens wel een politiek correct patroon in: fout zijn de studies die naar IQ en haar erfelijkheid verwijzen; goed zijn studies die naar sociale manipulatie verwijzen.

Burgerschap en de rol van het onderwijs om burgerzin aan te kweken krijgen een ruime plaats toebedeeld, terwijl dat in de oude versie niet het geval was. Bij de behandeling van dit nieuwe thema wordt de nodige aandacht geschonken aan het werk van Emile

Durkheim. Diens zorgen over de bedreigde samenhang van de industrialiserende, urbaniserende en seculariserende samenleving voerden hem tot een gedreven pleidooi voor een grotere rol van het onderwijs bij de opvoeding van nieuwe generaties. Een maatschappij kan volgens Durkheim alleen ordelijk voortbestaan als er een voldoende mate van *conscience collective* bestaat. Daarom kende Durkheim een belangrijke rol toe aan de natie-staat en het onderwijs. Het onderwijs moest behalve kennis en vaardigheden ook morele zaken overdragen om het gat dat door het desintegrerende gezin en de afbrokkelende kerk was ontstaan op te vullen. Hoever Durkheim met zijn staatsonderwijs wel wilde gaan, bewijst het volgende door de auteurs aangehaalde citaat: *'De Staat heeft het kind gered van patriarchale overheersing en gezinstirannie...'*

De lezers krijgen uiteraard ook moderne visies op burgerschap voorgeschoteld. Hierbij gaat het om het juiste evenwicht tussen burgerlijke rechten en plichten. Verder wordt stilgestaan bij de grote twijfels die er bestaan of het onderwijs die rol tegenwoordig wel aankan of aan zou moeten kunnen, gezien de grote mate van etnisch-culturele verscheidenheid en een grotere variatie aan leefstijlen. Anderzijds maakt die diversiteit de noodzaak van onderwijs dat mensen leert omgaan met verscheidenheid zonder dat de eenheid in gevaar komt des te groter. Het aankweken van voldoende burgerzin is misschien alweer een reactie op de flirt met het postmodernisme, want dat predikt culturele diversiteit en wijst het grote verhaal van nationale eenheid of een collectieve moraal radicaal af.

Hoewel de auteurs veel lof verdienen voor hun boek, dat veel interessante en goed

bruikbare hoofdstukken bevat, heb ik hiervoor toch een paar kritische noten gekraakt. Zo blijft naar mijn smaak de behandeling van een aantal onderwerpen wat te beperkt en oppervlakkig. Ik mis een aantal belangrijke onderwerpen, zoals een onderwijssociologische analyse van het leraarschap. Ook de inhoud van het onderwijs zelf, hoe die tot stand komt en wat daarvan daadwerkelijk wordt overgebracht, blijft onderbelicht. Dat geldt ook voor de hoofdstukken die onder het kopje 'Inhoud van het onderwijs' worden gebracht. In die hoofdstukken gaat het echter over competenties en kwalificaties en de denkbeelden die daarover bestaan. Onderbelicht blijven wat mij betreft vragen als: Wat is er inhoudelijk veranderd in het reken-, wiskunde en taalonderwijs? Waarom? Onder wiens invloed? Welke accentverschuivingen zijn opgetreden bij andere vakken? Hetzelfde geldt voor de introductie van het Engels als vak in het primaire onderwijs. Welke belangengroepen zaten daarachter? Was dat een reactie op de globalisering i.c. amerikanisering, en wat levert dat op? Soortgelijke vragen kunnen worden gesteld bij de veranderingen in het voortgezet en hoger onderwijs.

Mijn eindoordeel is dus nogal ambivalent. Het boek bevat veel interessante stukken. Zo wordt bijvoorbeeld de problematiek van de verzuiling, die voor het Nederlandse onderwijsbestel zo belangrijk is, op een heldere en interessante wijze aan de orde gesteld. Al met al is het boek voor onderwijssociologen zeker de moeite waard. Voor studenten die moeten worden ingeleid in de onderwijssociologie mist het enkele belangrijke ingrediënten, maar dat had ik al gezegd.

Mart-Jan de Jong

Busschbach, J.T. van, *Uit het oog, uit het hart? Stabiliteit en verandering in persoonlijke relaties.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
Handelsuitgave: Thesis Publishers, 1996,
294 pp.
ISBN 90 5170 343 0

In onderzoek naar persoonlijke relaties worden diverse factoren onderzocht die verondersteld worden van invloed te zijn op hun ontstaan en voortbestaan. De empirie blijkt echter weerbarstig en weigert zich vaak te voegen naar de hypothesen van de goedwillende onderzoeker. De titel van de dissertatie van Jooske van Busschbach lijkt een erbetoon aan die ene variabele die de onderzoeker van persoonlijke relaties nooit in de steek laat, de fysieke afstand.

Van Busschbach wil verklaren waarom mensen in bepaalde persoonlijke relaties meer of minder gaan investeren. Uitgangspunt daarbij is de rationele keuzebenadering. In de traditie van het ICS worden als belangrijkste verklarende variabelen aangemerkt de directe baten, directe kosten, investeringen in het verleden, toekomstige baten, beschikbaarheid van alternatieven en de handelingsruimte. Deze hypothesen worden voorts gedifferentieerd naar de soort steun die uitgewisseld wordt en de persoonlijke situatie (drie ingrijpende levensgebeurtenissen). Bovendien heeft de auteur zich ten doel gesteld ook de veranderingen in het persoonlijk netwerk te verklaren, hetgeen een welkome aanvulling is op het veelal cross-sectionele karakter van eerder onderzoek naar persoonlijke netwerken. Het imposante hypothesenbouwwerk dat ontstaat is echter dermate complex dat men zich bij voor-

baat vragen stelt over de houdbaarheid van het geheel.

Het onderzoek van deze dissertatie bouwt voort op de data zoals die verzameld zijn in het kader van het Groningse Sociale Steun en Netwerkproject. Daarin zijn in 1986 (T1) onder andere ondervraagd: vrouwen die zwanger waren van hun eerste kind, mensen die vlak voor hun pensioen zaten en mensen die net verhuisd waren. Deze respondenten zijn één (T2) en vier jaar later (T3) nogmaals geïnterviewd waarbij de uitval bewonderenswaardig laag was.

Zoals gebruikelijk in veel persoonlijk netwerkonderzoek is voor de afbakening gekozen voor de *exchange*-benadering. De respondent wordt gevraagd met welke personen hij of zij verschillende vormen van sociale steun uitwisselt. De twintig hier gebruikte vragen genereren op T1 gemiddeld 21 unieke netwerkleden. Op T2 werden met dezelfde methode evenveel namen gegenereerd. Er hadden echter nogal wat verschuivingen plaatsgevonden. Met ruim dertig procent van de genoemden uit het eerste interview had men één jaar later geen contact meer. Sterker, tien procent van de namen kon men zich helemaal niet meer herinneren. Deze benadering achterhaalt dus niet noodzakelijk de belangrijkste personen in iemands leven. Opvallend is verder dat het percentage van de genoemde personen op T1 waarmee men op T3 zegt geen contact meer te hebben kleiner is dan op T2. Dit lijkt echter meer een methodologisch artefact (*positive response set*) van de andere benadering op T3 (van alle namen op T1 wordt gevraagd of men daar nog contact mee heeft) dan dat het iets zegt over 'de intensivering van bepaalde relaties die in het eerste jaar na bijvoorbeeld de verhuizing

sterk verwaarloosd zijn'.

De afhankelijke variabele, de toe- of afname van investeringen in relaties, wordt geoperationaliseerd in termen van de toe- of afname van de contactfrequentie. De verhouding tussen investeringen en contactfrequentie zijn echter niet eenduidig. Een toename van de contactfrequentie kan bijvoorbeeld ook betekenen dat er meer 'geïncasseerd' wordt uit de relatie in plaats van geïnvesteerd in de relatie.

Ook bij de operationalisatie van onafhankelijke variabelen zoals de investeringen in het verleden, de gezamenlijke toekomst en de handelingsruimte zijn vraagtekens te plaatsen. Ze komen soms, bij gebrek aan heldere alternatieven, wat gezocht over. Al met al zijn de hierboven genoemde zorgen over de houdbaarheid van het complexe hypothesenbouwwerk door de operationalisatie van de variabelen alleen maar groter geworden. Voor de toetsing van de hypothesen wordt gebruikgemaakt van multiniveau-analyse. Op een heldere manier wordt uitgelegd waarom deze analyse geschikt is voor dit soort data (er wordt onderscheid gemaakt tussen variantie op het niveau van de netwerkrelaties en variantie op het niveau van de geïnterviewden) en hoe de resultaten geïnterpreteerd dienen te worden. Daarbij wordt zowel een cross-sectionele analyse uitgevoerd op de gegevens van T1 als een longitudinale analyse op de veranderingen tussen T1 en T3. De resultaten zijn echter teleurstellend. De directe kosten en baten hebben, zowel cross-sectioneel als longitudinaal, de voorspelde invloed op de contactfrequentie. Een vergroting van de reisafstand en een vermindering van de waardering voor de relatie leiden tot een vermindering van het contact. Het merendeel

van de overige hypothesen wordt door de resultaten weerlegd en voor de enkele die niet weerlegd worden kan vaak ook een alternatieve verklaring gegeven worden. Het belangrijkste is echter dat de hypothese waarin de essentie van de investeringsgedachte verwoord is verworpen moet worden. Het blijkt niet zo te zijn dat mensen vooral de contacten blijven onderhouden met mensen van wie ze 'nog iets te goed hebben'. Integendeel, vooral de relaties met mensen van wie men veel hulp heeft ontvangen zonder daar iets tegenover te stellen, worden juist heel goed onderhouden. Misschien wel omdat men graag nog iets terug wil doen, hoe irrationeel dat in sommige theorieën ook gevonden wordt.

Met hoeveel precisie en doorzettingsvermogen de rest van het boek ook geschreven is, naar mijn mening rechtvaardigt deze eerste analyse niet dat zulke gebrekkig ondersteunde hypothesen nog verder gespecificeerd en gedifferentieerd worden. Hoewel er hier en daar nog wel leuke en overtuigende inzichten verkregen worden, is het fundament te zwak om dit zware bouwwerk te dragen. Het gevaarte bezwijkt en met haar de lezer die het overzicht al snel kwijtraakt en met nog maar één vraag blijft zitten: 'zijn de keuzes die mensen maken op het gebied van persoonlijke relaties nu wel of niet gedreven door rationele calculaties?'

Ik denk dat mensen wel degelijk rekening houden met de directe kosten en baten van verschillende gedragsalternatieven, zelfs als het gaat om persoonlijke relaties. Daarbij gaat het dan echter niet om grote beslissingen als het blijven onderhouden of afbreken van een relatie, maar om kleine beslissingen als het dit weekend wel of niet bij X op bezoek gaan. Veel van deze kleine afwegin-

gen kunnen uiteindelijk het (onbedoelde) gevolg hebben dat de relatie met X blijft bestaan of langzaam verwatert. Ik denk niet dat mensen een scorebord bijhouden en hun gedrag laten leiden door investeringen in het verleden en mogelijke baten in de toekomst. De grote waarde van dit proefschrift is dat het zowel de reikwijdte als de beperkingen van de rationele keuzetheorie heeft laten zien.

Mart van der Poel

Michman, J., *Dutch Jewry during the Emancipation Period.*

Amsterdam: Amsterdam University Press,
1995, 238 pp.
ISBN 90 5356 090 4

Sociologen houden zich bezig met de vraag in hoeverre Nederland tendensen naar desintegratie vertoont. Die worden verwacht op grond van wetswijzigingen als de opheffing van de gilden, de invoering van algemeen kiesrecht en de uitbreiding van sociale zekerheid. Rechtshistorische studies omschrijven deze veranderingen en kunnen onderzoekers ertoe brengen vragen aan te scherpen, vooral op het punt tussen wie en wie ongelijkheden afnamen. Onderhavige studie leerde me dat onderzoekers te veel aandacht schenken aan vragen over zonen van lage en hoge komaf en over mannen en vrouwen en te weinig aan vragen over trends in de verhoudingen tussen joden en niet-joden.

In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waren de leden van de Hervormde Kerk bevoorrecht. Met de komst van de Bataafse Republiek verdween

in 1795 de uitsluiting van andere protestanten en van katholieken uit gilden en overheidsposities. Michman maakt met officiële bescheiden duidelijk dat de gelijkstelling van de joden voor de Nederlandse wet later en met meer tegenstand tot stand kwam. Door de handhaving in Amsterdam van bepalingen over onderwijs en armenzorg was ze in 1815 niet voltooid. De hoofdstukken van Michmans boek betreffen episodes als de stemming in de Nationale Vergadering over de Joodse gelijkstaat in 1796, een verzoekschrift uit 1806 van bepaalde Amsterdamse joden aan hun volksvertegenwoordiger, het besluit van Lodewijk Napoleon uit 1809 over een joods legerkorps, en de regeling van de positie van de Israëlitische kerkgenootschappen door Willem I in 1814.

Een lijn in de hoofdstukken van Michmans boek is dat de wettelijke gelijkstelling van de joden niet werd bevochten door de leiders van de Joodse Natie te Amsterdam. Zij zouden bij een scheiding tussen Kerk en Staat hun positie verliezen. Het volk was evenmin voor. Het vreesde in tijden van tegenspoed door de Gemeente Amsterdam slechter te worden bedeed dan door zijn leiders. De gelijkstelling werd gedragen door enkele joden. Zij waren welgesteld, wisten de pen als wapen te benutten en werden gedreven door voorstellingen volgens welke het gebruik van het Jiddisch moest worden beperkt, het gebeuren in synagogen meer moest worden geregeld en andere aanpassingen aan de omringende samenleving gewenst waren.

Een andere lijn is dat de juridische gelijkstelling pas later door kleinere *de facto* verschillen werd gevolgd. Michmans bewering dat de rechtsgeleerde Meijer, die onder

Lodewijk Napoleon tot belangrijke ambten opgeklommen was, tijdens Willem I wegens zijn jood-zijn beneden zijn kunnen werkte, is prikkelend. Michman stelt ook dat Visser, de voorzitter van de Hoge Raad die in 1940 door de Duitsers naar huis werd gestuurd, door antisemitisme het Ministerie van Buitenlandse Zaken had verlaten. Ter ondersteuning verwijst hij naar een ander artikel uit zijn pen. Daarin verwijst hij naar een brief uit 1971 van Vissers dochter aan Michman. Hij voegt toe dat het bekend is dat dit ministerie sinds de Dreyfus-affaire vatbaar was voor antisemitische invloeden. Aldus is Michman meer bezig aan te tonen dat joden in Nederland altijd in bepaalde opzichten achtergesteld bleven, dan na te gaan in hoeverre met de wettelijke gelijkstaat *de facto* verschillen geleidelijk werden geslecht.

Overigens laat Michman zien dat de verslechtering tijdens de Franse tijd in de leefomstandigheden van de Amsterdamse joden niet geheel een gevolg was van door wetten niet uit te roeien vooroordelen. Ze was deels een onbedoeld gevolg van de Joodse gelijkstaat. Doordat de leiders van de Joodse Natie hun formele positie hadden verloren, waren joden namelijk niet langer verplicht vlees bij haar vleeshal te kopen. Dat vlees nu was, wegens de erop drukkende belastingen ter dekking van de armensteun, beduidend duurder dan ander vlees. Veel joden gingen aldus elders vlees betrekken. Daarmee liepen de inkomsten van de vleeshal echter terug. Daardoor weer werden de armen kariger bedeed. En daarom waren er halfnaakte daklozen in de jodenhoek.

Deze recensent mist de kennis van officiële bescheiden om Michmans boek wat bron-nengebruik betreft te beoordelen. Wel wijs

ik op een kritiek van Huussen in de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* uit 1979 op een eerdere versie van Michmans tweede hoofdstuk. Daarin stond dat de gelijkstaat der joden dan wel met algemene stemmen werd aangenomen, maar dat eerder een derde der stemmen tegen was en daarna zware druk van Franse zijde was uitgeoefend. Huussen merkte destijds op dat de eerdere stemming niet de gelijkstaat der joden zelf betrof, maar de vraag of de gelijkstaat tegelijk met andere constitutionele kwesties moest worden behandeld, en dat het niet nodig is te veronderstellen dat zoveel mensen door Franse druk omgingen. Ik heb niet kunnen bespeuren dat Michman zijn stelling afzwakt of meer gegevens brengt waaruit Franse druk blijkt.

Wout Ultee

Flap, Henk & Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting.*

Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997, 180 pp.
ISBN 90 5356 255 9

De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en vooral van de jodenvervolgging blijft zowel onderzoekers als de publieke opinie boeien. Tot nu toe bemoeiden maar weinig sociologen zich met deze periode, die als 'te afwijkend' werd beschouwd. In de jaren negentig komt hierin verandering. Sociologen, antropologen en politicologen mengen zich in het debat. Sociologen ontleden de mechanismen van uitsluiting en vervolging door de daden, functies en

strategieën van verschillende sociale groepen die hierbij betrokken waren te onderscheiden.

De organisatie van de bezetting bundelt een aantal bijdragen aan een van de werkgroepen van de sociaal-wetenschappelijke studiedagen uit 1996. Hierin worden resultaten van onderzoek sinds het begin van de jaren negentig samengevat. Het is naar mijn weten voor het eerst dat kwantitatief geïntereerde sociologen zich samen met historici richten op de bestudering van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Dit initiatief is bijzonder toe te juichen, omdat beide disciplines hun eigen beperkingen hebben, maar elkaar veel kunnen bieden.

Het artikel *De jodenvervolging in lokaal perspectief* van Henk Flap, Kathy Geurts en Wout Ultee is een bijzonder ambitieuze en intrigerende poging om, op basis van voornamelijk kleine lokale studies naar de jodenvervolging in een bepaalde stad of dorp, tot uitspraken te komen over regionale variaties in sterfte- en overlevingskansen van joden tijdens de vervolgingsperiode. Ruim vijftig Nederlandse gemeenten worden hierbij vergeleken aan de hand van een lijst factoren. Ook landelijke statistieken van de joodse bevolkingsgroep worden gebruikt. Nog in 1942 publiceerde de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters een 'Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland'. Dat is een lijst van personen die zich op bevel, als gevolg van de zogenaamde ariërverklaring, bij de plaatselijke gemeenten hadden aangemeld als joden. Wie een jood is, is altijd omstreden. Binnen de joodse gemeenschappen, scholen en verenigingen woedt een voortdurend debat om de definitie van wie jood is. Zo zijn de laatste jaren

groepen joden die geen joodse moeder (het criterium voor de orthodoxe gemeenschap), maar wel een joodse vader hebben, actief gaan pleiten voor erkenning. De nationaal-socialisten hadden hun eigen definitie. Zij verzonnen aan de hand van het aantal joodse grootouders en het lidmaatschap van de joodse kerkgemeenschappen de categorieën 'voljoden, halfjoden en kwartjoden'. Die categorisering bepaalde leven en dood, en had tot gevolg dat tijdens de deportatieperiode velen probeerden zich aan die definitie te onttrekken, via verklaringen van dokters, dominees, ambtenaren, enz. Het doet dan nogal laconiek aan, wanneer in dit artikel 55 jaar later de nazi-categorieën eenvoudig worden overgenomen, omdat het 'de meest bruikbare definitie om verder te komen in vergelijkend onderzoek' is. De auteurs hebben hierin weliswaar gelijk, maar het blijft toch wat bizar.

De lokale studies, het overige grondmateriaal voor de vergelijking, hebben ook nogal wat beperkingen. Hierbij staan de auteurs wel uitgebreid stil. Lang niet alle studies bevatten standaardgegevens zoals demografische informatie, verzuchten zij. Het gaat hier dan ook vaker om gedenkschriften en gelegenheidsstudies dan om systematisch academisch werk. Een belangrijke conclusie van het artikel is dan ook de constatering dat dit grondmateriaal zo beperkt is, en een nadrukkelijke oproep tot systematische sociografie van lokale eenheden zoals gemeenten, nu dat nog kan. Daarbij zou ook gebruikgemaakt moeten worden van interviews ter plaatse, wat kennelijk maar in enkele van de tot nu toe geschreven lokale studies is gebeurd, getuige de uitroep 'Waarom is dat niet vaker gebeurd?' Deze kanttekeningen bij de beperkingen

van de bronnen verhinderen niet dat het artikel zeer boeiende en nieuwe regionale overzichten en verschillen laat zien. Een verdeling van de gemeenten met percentages joodse slachtoffers laat zien dat gemeenten in het Oosten en Zuiden van het land, dat wil zeggen in de provincies Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg naar verhouding minder slachtoffers telden. De verschillen van plaats tot plaats zijn aanzienlijk, en lopen uiteen van ongeveer veertig procent tot honderd procent slachtoffers. Het landelijk gemiddelde is zoals bekend 75-80 procent. Deze percentages zijn berekend aan de hand van tellingen van de aantallen joden bij het begin van de oorlog en na de bevrijding. Heel veel joden uit de kleinere provincieplaatsen werden in 1942 gedwongen naar Amsterdam te verhuizen, waar vandaan zij vervolgens werden gedeporteerd. De auteurs hebben deze veel voorkomende 'omweg' bij deportatie niet als factor opgenomen. Zou deportatie via Amsterdam meer of minder kans op overleven hebben gegeven, vroeg ik mij af.

De auteurs vinden een verband tussen de datum waarop de vervolging in een gemeente begon en het percentage slachtoffers: hoe eerder de deportatie begon, des te meer slachtoffers. In de grotere plaatsen begon de deportatie eerder, en ook is het percentage slachtoffers van grotere gemeenten hoger dan dat van kleinere gemeenten. Voor wat betreft Amsterdam zet ik hier een vraagteken bij de gekozen begindatum van februari 1941 van de deportaties. Weliswaar werden bij de razzia op het Jonas Daniel Meyerplein enkele honderden joodse jongens en mannen gedeporteerd, maar de deportaties als zodanig, met oproepen voor tewerkstelling, begonnen ruim een jaar later, in juli 1942.

De gepresenteerde gegevens omtrent de affiniteit met de NSB van lokale overheden, zoals de burgemeester en de politiecommandanten, en ook van de lokale bevolking, inspireren tot verder onderzoek. Juist ook op dit vlak verwacht ik dat plaatselijk nog veel meer informatie te vinden is.

Ronduit schokkend en opzienbarend is het artikel over zelfmoord door joden in de oorlogsjaren, door Wout Ultee en Ruud Luijkx. Zij hebben behalve zelfmoordcijfers ook cijfers voor gemengde joods/niet-joodse huwelijkssluitingen bestudeerd. Beide verschijnselen zien zij als 'verschijnselen die neerkomen op de gevolgen van toekomstverwachtingen'. Met andere woorden, wie zelfmoord pleegt doet dat omdat hij of zij verwacht dat de toekomst te verschrikkelijk is om door te leven, en wie een gemengd huwelijk sluit doet dat om meer kans te hebben te overleven. Vanuit sociologisch gezichtspunt is deze combinatie wel te billijken, maar ik meen toch dat beide verschijnselen, zelfmoord en huwelijk, dermate verschillend zijn dat er beter aparte verhalen van gemaakt kunnen worden.

Er zijn behalve gemengde huwelijkssluitingen nog andere pogingen tot uitstel of afstel van deportatie, waarvan onderzocht zou kunnen worden hoe vaak, waar en wanneer ze voorkwamen. Ten eerste sterilisaties: in 1943 werden gemengd gehuwden voor de keuze gesteld zich te laten steriliseren om zo aan deportatie te kunnen ontkomen. Ten tweede zijn er ook joden die zich inderhaast hebben laten dopen, die belijdenis deden bij een protestantse kerk, alles uiteraard met de bedoeling om zo een doopbewijs of ander document te verkrijgen om aannemelijk te maken dat men niet joods was. Ten derde zijn er de waarschijnlijk ook veelvul-

dige pogingen tot emigratie, die meer onderzoek verdienen.

De gegevens omtrent zelfmoord die Ultee en Luijckx bij het CBS opspoorde en hier presenteren zijn een bijzondere bron van informatie. Zij laten onmiskenbaar zien hoe groot de schok en de wanhoop onder de Nederlandse joden waren. Er was sprake van twee ware golven van zelfmoorden: de eerste in mei 1940, en de tweede van juli 1942 tot en met juli 1943, met als piekmaanden juli, september en oktober 1942, en april 1943. In 1940 waren er opmerkelijk veel meer mannen, en in 1942-3 juist veel meer vrouwen die zelfmoord pleegden. Ultee en Luijckx laten zien dat zij voor een belangrijk deel weduwen waren. Een korte vergelijking met beschikbare gegevens uit Frankfurt am Main en Berlijn maakt duidelijk dat daar naar verhouding nog veel meer zelfmoorden onder joden zijn voorgekomen dan in Nederland. Wie dit alles leest, probeert er zich een voorstelling van te maken, wie de mensen waren achter deze statistieken. Gelukkig illustreren Ultee en Luijckx de gepresenteerde cijfers in dit eerste artikel al hier en daar met 'echte' verhalen. Het is de combinatie van gedetailleerde, zo betrouwbaar mogelijke cijfers met de verhalen en herinneringen van overlevenden die dit onderzoek vernieuwend, en deze bundel erg boeiend maken.

Dienke Hondius

Kirejczyk, M., *Met technologie gezegend? Gender en de omstrede invoering van in vitro fertilisatie in de Nederlandse gezondheidszorg.*

Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel, 1996, 341 pp.

ISBN 90 6224 372 X

Met veel belangstelling las ik onlangs de handelseditie van het proefschrift van de Twentse docente vrouwenstudies Marta Kirejczyk. In een overzichtelijke verhandeling presenteert zij een zeer gedetailleerd overzicht van de maatschappelijke en politieke debatten rondom de introductie van in vitro fertilisatie (IVF) in Nederland (1978-1994). Daarbij wijst zij vooral op de geringe impact van de feministische bijdragen in de debatten, laat zij zien dat volgens haar de opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid een belangrijke rol hebben gespeeld, en wijst zij op zaken als veiligheid en effecten van het gebruik van deze techniek voor vrouwen en voor de maatschappij.

In de jaren tachtig riep de introductie van IVF veel emoties op. De pers bracht het beeld van wanhopige vrouwen die maar niet zwanger konden raken. Een aantal medici presenteerde deze techniek als dé oplossing voor de onvervulde kinderwens. Het toenmalige ministerie van WVC wist zich nauwelijks raad met IVF en liet de ontwikkelingen op hun beloop. De politieke partijen namen niet altijd even snel en even duidelijke standpunten in en de vrouwenbeweging raakte verdeeld in de discussie of door IVF de autonomie van vrouwen bij de voortplanting wel groter werd. Intussen

werd IVF op steeds grotere schaal toegepast. In de commotie verdwenen de belangrijke vragen naar de effectiviteit en veiligheid van deze techniek naar de achtergrond. Besluiten werden genomen op basis van vooronderstellingen die ook nu nog niet zijn hard te maken. Dertien jaar na de geboorte van de eerste Nederlandse IVF-baby is de veiligheid nog steeds niet degelijk onderzocht. Toch worden er steeds nieuwe, verdergaande bevruchtingstechnieken (ICSI, pre-implantatie diagnostiek) geïntroduceerd. Bij ICSI worden zelfs vruchtbare vrouwen behandeld vanwege de sterk verminderde vruchtbaarheid van de man. Bij het boek zijn verschillende kanttekeningen te maken. Als (deels kwalitatief, deels kwantitatief ingestelde) sociaal-demograaf met een speciale belangstelling voor de oorzaken en gevolgen van de moderne vruchtbaarheidstechnologie ben ik wat verbaasd een boek aan te treffen dat op geen enkele wijze probeert de te onderzoeken stellingnamen empirisch te onderbouwen. Althans ik raakte er niet altijd van overtuigd dat de kwalitatieve en vaak opiniërende beschrijvingen logischerwijze moesten leiden tot een aantal beelden dat in het boek wordt geschetst: het beeld van de 'wanhopig' onvruchtbare vrouwen, het ontbreken van het beeld van 'wanhopig' onvruchtbare mannen, het beeld van de man als een deskundige IVF-arts en van de vrouw zo ongeveer als een weerloos slachtoffer. Was er dan absoluut geen empirisch onderzoeksmateriaal te vinden (of ten behoeve van het proefschrift te ontwikkelen) dat op enigerlei wijze als toets had kunnen worden gebruikt? Kortom, ik zet vraagtekens bij de stelling dat IVF een prachtig voorbeeld zou zijn van het schaamteloos ontbreken van het eigen 'gen-

derbelang' van de inbedding van deze technologie. Ik houd bij lezing van dit boek vooral het beeld over dat de interne disputen binnen de vrouwenbewegingen hun volle participatie in de beleidsarena in de weg stonden.

Het boek had naar mijn smaak aan waarde gewonnen indien er een sociaal-demografisch hoofdstuk was toegevoegd. Dat hoofdstuk had kunnen gaan over de feitelijke ontwikkelingen op het punt van gezinsvorming in Nederland in de afgelopen twee decennia. Hoewel die ontwikkelingen wellicht niet altijd een even prominente rol hebben gespeeld in de discussies, kan aan hun invloed toch niet worden voorbijgegaan. Thans roept het boek keer op keer het beeld op dat zo ongeveer alle vrouwen met kinderwens weerloos zijn en zonder de geringste inspraak door (mannelijke) gynaecologen een techniek krijgen opgedrongen. En bovendien dat het een schande is dat die techniek slechts in vijftien procent van de gevallen tot het gewenste resultaat leidt. Enige relativering was op zijn plaats geweest. Van alle vrouwen in Nederland heeft ruim tachtig procent een kinderwens, en, zodra zij dat willen, raken de meesten van hen vrij snel op de meest natuurlijke manier zwanger. In toenemende mate echter wordt de geboorte van het eerste kind uitgesteld tot een leeftijd buiten de range waarbinnen de kansen optimaal zijn om (snel) in verwachting te raken. Niemand zal toch durven beweren dat dit uitstelgedrag een slechte ontwikkeling is geweest of dat vrouwen dat opgedrongen hebben gekregen. Het werd veroorzaakt door een aantal maatschappelijke ontwikkelingen waar vrouwen zelf maar al te zeer bij betrokken zijn (betere opleiding, meer arbeidspartici-

patie, andere partnerkeuze, nog even 'genieten' van het leven alvorens een gezin te stichten). Het gevolg is wel dat er, in relatieve termen, thans meer vrouwen zijn die niet (snel) in verwachting raken dan eind jaren zeventig/begin jaren tachtig het geval was. Nergens in het boek heb ik gelezen dat IVF werd ontwikkeld in een tijd dat de leeftijd bij kinderen krijgen aanzienlijk lager was dan nu het geval is en dus in eerste instantie bedoeld was voor vrouwen die al op betrekkelijk jonge leeftijd met vruchtbaarheidsproblemen werden geconfronteerd. Nergens in het boek heb ik gelezen dat er, door uitstelgedrag, inmiddels een behoorlijke extra vraag is ontstaan naar IVF. Wel wordt een aantal keren gezegd dat via voorlichting onvruchtbaarheid zou moeten worden voorkomen en dus dat de gang naar de IVF-kliniek eigenlijk zou moeten worden vermindert; maar op bladzijde 305 wordt, mede in het licht van de nog lage successcores, verwonderd geconstateerd dat het aantal behandelingen gestaag groeit.

In het boek staat ook nergens vermeld dat de successcores van IVF leeftijdsspecifiek aanzienlijk zijn gestegen, maar dat het overall-effect nauwelijks is gestegen juist door het uitstelgedrag. Het maakt nogal wat uit of je IVF toepast bij 25-jarige of 35-jarige vrouwen. Alleen op pagina 278 wordt gemeld dat mondiaal gezien de successcores tot de hoogste behoren en 'dat de kans op een zwangerschap na IVF voor de behandelde vrouwen van rond de 35 jaar hoger was dan die van hun vruchtbare leeftijdgenoten die zonder medische hulp in verwachting wilden raken'. Tenslotte staat ook nergens vermeld dat een succespercentage van tegenwoordig ruim vijftien procent eigenlijk een enorme prestatie is: deze (verminderd

vruchtbare) vrouwen hadden 'in vivo' eigenlijk geen schijn van kans meer om alsnog een kind te krijgen. Is het dan niet veeleer een pluim waard dat alsnog ruim vijftien procent van die (verminderd vruchtbare) vrouwen met een kind naar huis gaat (hoewel, ik geef het toe, de gezondheid van dat kind te wensen kan overlaten)? Het komt slechts zelden voor dat een (verminderd vruchtbare) vrouw alsnog 'in vivo' in verwachting raakt na meerdere mislukte in vitro cycli. Ook ben ik het absoluut niet eens met de indruk die de schrijfster wenst te wekken dat het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen daarbij is aangetast. Een vrouw kan toch altijd, tegen de wens van haar partner en/of tegen het advies van een arts, besluiten of ze wel of niet een behandeling wenst te ondergaan. Dat geldt ook voor ICSI. Daar ben ik het volledig met Kirejczyk eens als zij zegt dat het eigenlijk van de gekke is dat een vruchtbare vrouw een intensieve en vervelende behandeling moet ondergaan omdat haar man vrijwel onvruchtbaar is, maar dat betekent nog niet dat die vrouw die behandeling door een mannelijke gynaecoloog krijgt opgedrongen omdat die arts zo graag zijn technologie wil toepassen. Ook bij het beeld dat de auteur oproept van de herdefinitie van een onvruchtbare patiënt in termen van uitsluitend een heteroseksueel paar plaats ik op z'n minst een vraagteken. De leefwijze doet er toch juist niet toe.

Gijs Beets

**Rojer M. CAO-onderhandelingen:
een voorspelbaar, logisch en ratio-
neel proces?**

Amsterdam: Thesis Publishers, 1996, 232pp.
ISBN 90 5170 383

Deze publicatie heeft reeds als proefschrift de nodige aandacht getrokken, zowel in wetenschappelijke kring als in de praktijk. In wetenschappelijk opzicht is interessant dat de auteur het verloop van onderhandelingen over een collectieve arbeidsovereenkomst ((1) het onderhandelingsproces) verbindt met de uitkomsten (de onderhandelingsresultaten). In de populaire pers is dat al snel vertaald in de stelling dat in het rationele, voorspelbare proces de onderhandelaars er eigenlijk niet of nauwelijks toe doen.

Na behandeling van diverse onderhandelingstheorieën kiest Rojer twee modellen van collectieve besluitvorming als uitgangspunt voor zijn onderzoek: het ruilmodel van Stokman en Van Oosten en het conflictmodel van Bueno de Mesquita. Kern van het ruilmodel is dat (collectieve) actoren wederzijdse nutsverbetering kunnen behalen als zij bereid zijn hun standpunten op verschillende 'issues' af te ruilen: coöperatief gedrag is daartoe geboden. Kern van het conflictmodel is dat (collectieve) actoren per issue trachten door uitdaging of conflictdreiging winst te behalen in een non-coöperatieve ambiance.

De verklaring voor verloop en uitkomsten van de onderhandelingen berust op een drietal variabelen. De meest gewenste uitkomst die elke actor heeft ten aanzien van elk issue, geoperationaliseerd als het beginstandpunt

waarmee men de onderhandelingen ingaat, de potentiële macht van elke actor ten aanzien van elk issue en het (relatieve) belang dat elke actor aan een issue toekent. Als je dus weet wat partijen willen bereiken, hoe graag men dat wil en met welke kracht men dat kan nastreven is voorspelbaar wat de onderhandelingsuitkomsten zijn.

Deze uitdagende probleemstelling is getoetst aan de onderhandelingen over een twaalfstal cao's, in het kader waarvan experts van vakbonds- en van werkgeverszijde zijn geïnterviewd. Interessant is voorts dat zes cao's (en 102 issues), afgesloten in 1993, zijn onderzocht en zes cao's (en 102 issues), afgesloten in 1994, waarvan ten tijde van de interviews de resultaten nog niet vaststonden. Het onderzoek heeft daarmee een retro- en een prospectief karakter. Het coöperatieve ruilmodel verklaart de uitkomsten het best (circa tweederde goede voorspellingen), het conflictmodel scoort lager met een kleine veertig procent. Deze uitkomsten weerspiegelen het Nederlandse poldermodel!

Het onderzoek is op kundige wijze opgezet en zorgvuldig ingericht. In de keuze voor de variabelen valt op dat is geabstraheerd van verschillen in sociaal-economische omgeving, in historie en in cultuur van een bedrijfstak of onderneming. De werking van deze elementen is hooguit indirect verdisconteerd in het gewicht dat actoren toekennen aan bepaalde zaken en de machtsinzet om hun doelen te bereiken.

De verbinding tussen het verloop en de uitkomsten van onderhandelingen is theoretisch van grote betekenis en levert empirisch verrassend goede resultaten. Met deze studie is een forse impuls gegeven aan analytisch onderzoek van cao's.

Toch is de analytische invalshoek, wellicht meer dan het op het eerste gezicht lijkt, verbonden met de institutionele ordening van cao-onderhandelingen in Nederland.

Ten eerste wordt er, alle decentralisatie ten spijt, in werkgevers- en in vakbondskringen nog in aanzienlijke mate gecoördineerd als het om onderhandelingsinzetten gaat. Dit bevordert de samenhang tussen cao-uitkomsten in verschillende bedrijfstakken en ondernemingen. De analyse van Rojer, die elk onderhandelingsproces afzonderlijk onder de loep neemt, wekt (te zeer) de indruk dat deze samenhang na afloop blijkt, terwijl die ten dele vooraf is georganiseerd.

Bovendien zijn cao-onderhandelingen ook in de tijd gezien geen losse gebeurtenissen, maar een momentopname in langlopende onderhandelingen en overlegondes. Cao-onderhandelingen zijn in de tijd met elkaar verbonden. Het lijkt dan ook realistischer om de voorspelbaarheid van uitkomsten te relateren aan extrapolatie in de tijd, dan aan een telkenjare nieuwe analyse van onderhandelaarswensen, hun nadruk om die te bereiken en de te mobiliseren hulpbronnen.

Tenslotte moet niet uit het oog worden verloren dat de analyse de input behoeft van wat onderhandelaars aanvankelijk inbrengen.

Voorspelbaarheid op langere termijn is dus niet aan de orde omdat de initiële pakketten van partijen onbekend zijn. In tegenstelling tot populaire vertalingen blijven, ook bij Rojer, de onderhandelaars hun invloed uitoefenen.

Prof.dr.W. van Voorden

Veen, K. van, *Inside an internal labor market: formal rules, flexibility and career lines in a Dutch manufacturing company.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
Handelsuitgave: Thesis Publishers, 1997,
180pp.

ISBN 90 5170 409 7

Binnenin een interne arbeidsmarkt is het verslag van een voor Nederland uniek onderzoek en is daarom alleen al de moeite van het lezen waard. Het unieke van dit onderzoek is dat de auteur toegang heeft gehad tot alle bronnen van het bedrijf. Hij heeft niet alleen gebruik kunnen maken van de gegevens zoals die zijn vastgelegd in de personeelsadministratie, maar ook van alle verslagen, boekwerken en dergelijke omtrent de regelgeving binnen het bedrijf. Daarnaast hebben werknemers hem uitleg verschaft. Kortom, de ideale gelegenheid tot het doen van onderzoek binnen een bedrijf. De doelstelling van deze studie is te laten zien hoe in een bedrijf wordt omgegaan met de spanning tussen formele regels (onder andere baanladders en promotieschema's) enerzijds en de behoefte aan flexibiliteit anderzijds. Tevens is onderzocht hoe de formele regels en hun toepassing van invloed zijn op loopbanen van werknemers. De onderzoeker doet daarmee een poging een brug te slaan tussen meer economisch-theoretische benaderingen van interne arbeidsmarkten enerzijds en meer sociologisch-empirisch onderzoek naar intragenerationele mobiliteit anderzijds.

Alhoewel over de precieze invulling valt te twisten, laat de auteur overtuigend zien dat het door hem gemaakte onderscheid tussen

de productie- en de relationele domeinen van een organisatie van tegengestelde invloed kunnen zijn op de formele regels. Zo kan het, geredeneerd vanuit het productiedomein, efficiënt zijn om de minst productieve werknemers te ontslaan en te vervangen door meer productieve werknemers. Vanuit het relationele domein is het ontslaan van loyaal maar minder productief personeel minder efficiënt. Het kan ten koste gaan van de loyaliteit en motivatie van het zittenblijvende personeel, dat bovendien minder happig wordt hun productieve vaardigheden over te dragen aan nieuwe werknemers. De noodzakelijke flexibiliteit binnen de starre formele regels kan op twee manieren worden bereikt: of door af te wijken van de regels of door de regels regelmatig bij de stellen. Omdat afwijken van de regels hoge kosten met zich meebrengt in het relationele domein, verwacht de onderzoeker vaker een verandering van de regels aan te treffen.

In de empirische hoofdstukken wordt nauwkeurig verslag gedaan van de gevonden regelstructuur binnen het bedrijf en de toepassing daarvan binnen één van de fabrieken in de periode 1977(5?) tot 1992. Het bleek dat in de loop der tijd de invloed van het relationele domein op de formele regels sterk is toegenomen. Zo kregen de werknemers steeds meer inspraak, binnen randvoorwaarden, in het vormgeven van de functies en functiestructuur. Wat betreft de noodzakelijke flexibiliteit was het opvallend dat er nooit van de regels is afgeweken. Zo kan een werknemer intern alleen van baan veranderen als hij aan de eisen van de te bezetten baan voldoet. De flexibiliteit werd tot stand gebracht door de regels aan te passen. Zo zijn in de onderzochte periode van

achttien jaar in drie afdelingen 23 verschillende promotieschema's van kracht geweest. Opvallend was wel dat, om alle werknemers in een nieuw schema onder te brengen, afwijkingen van de formele criteria werden toegestaan.

Het zwakste deel van de studie is het in kaart brengen van de loopbanen van de werknemers. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de gehanteerde methode en de (te grote?) hoeveelheid data. Wel wordt inzichtelijk gemaakt hoe de loopbanen van werknemers eruit hebben gezien; mij is echter niet duidelijk geworden hoe de talrijke veranderingen in promotieschema's van invloed zijn geweest op de loopbanen. In plaats van loopbanen binnen de geldigheidsduur van één promotieschema te bestuderen, en deze voor verschillende schema's naast elkaar te leggen, zijn alle gegevens op één hoop geveegd. Het resultaat is weliswaar vrijwel steeds één baanladder per afdeling, maar de veranderingen door de tijd heen zijn verdwenen. Zo is mij niet duidelijk geworden of een werknemer waarvoor bij verandering van promotieschema een uitzondering is gemaakt inderdaad de top van zijn of haar loopbaan heeft bereikt, of alsnog kans heeft gezien zijn of haar carrière voort te zetten.

Het boek bevat een schat aan informatie over de allocatie van arbeid binnen het onderzochte bedrijf en over de veranderingen daarin gedurende een periode van achttien jaar. Toch deed dit onderzoek mij twijfelen aan het concept van een interne arbeidsmarkt. Die twijfel wordt gevoed door de veelheid aan veranderingen. Deels werden die veranderingen ingegeven door veranderingen in producten en het productieproces, maar ook voor een belangrijk deel

door veranderingen op de 'externe' arbeidsmarkt. Zo leidde een overvloedig aanbod van hoogopgeleide werknemers tot andere selectie-eisen, maar ook tot veranderingen in (de organisatie van) het productieproces. Veranderingen in de organisatie(structuur) lijken van grotere invloed te zijn op loopbanen dan de promotieschema's. Daarmee wil ik helemaal niet beweren dat het onderzoek naar allocatie van arbeid binnen bedrijven niet zinvol zou zijn. Integendeel, we weten er nog weinig van. Ik denk echter dat we het gewoon onderzoek naar de vraag van arbeid moeten noemen. Dit geeft dan misschien ook inzicht in de vraag waarom een bedrijf drieduizend laagopgeleide werknemers wil vervangen door duizend hoogopgeleide.

Peter van der Meer

Borsboom, Ad, *De clan van de wilde honing. Spirituele rijkdom van de Aborigines.*

Haarlem: Becht, 1996, 192 pp.

ISBN 90 73052 97 1

Het was een goed idee van Ad Borsboom, zijn werk als antropoloog nu eens niet uitsluitend voor vakgenoten te presenteren maar er een gepopulariseerde versie van te geven. Op die manier kan het grote publiek zich een beeld vormen van wat antropologen doen, hoe zij werken, wat hun dagelijkse bezigheden zijn, hoe zij aan hun inzichten komen, wat het betekent contact te leggen met volkomen vreemde groepen of volken en ga zo maar door. Zulke persoonlijke verslagen zijn relatief zeldzaam. Natuurlijk is er een aantal klassieken, van Malinowski's voor

sommigen onthutsende en niet voor publicatie geschreven dagboek (*A Diary in the strict sense of the term*) tot Laura Bohannans onder pseudoniem geschreven *Return to Laughter*. Verder is er een aantal ego-documenten van soms komische (Nigel Barleys werk) maar meestal diep serieuze en op psychologische analyse gerichte aard (Manda Cesara's *No Hiding Place*; Dwyers *Moroccan Dialogues*). Maar iemand die gewoon vertelt wat hij gedaan heeft, hoe hij dat deed, wat hij dacht en voelde en hoe (in dit geval) de Australische Aborigines op hem reageerden is vrij zeldzaam. *Het trieste der tropen* van Lévi-Strauss is misschien het beste voorbeeld.

Borsbooms werk is bescheidener van aard. Hij beschrijft zijn verblijf in Arnhem Land, Noord-Australië, op een manier die van de antropoloog een gewoon mens maakt; geen held maar ook geen vakantie-ganger. Hij geeft weer hoe hij tijdens zijn verblijven in 1972 en 1980 door de bevolking werd geduld, opgenomen, voorgelicht en geïnstrueerd over de geschiedenis, de betekenis van tal van zaken, en over het te tonen gedrag. En passant komen wij wat meer te weten over de verwantschapsverhoudingen, die de meest ingewikkelde ter wereld zijn en voor de meeste antropologen te gecompliceerd om te begrijpen. Wijselijk weidt Borsboom, die ermee heeft moeten leven, er niet al te veel over uit. Over andere zaken als besnijdenisriten wordt wat meer gezegd, maar in het algemeen wordt op de inhoudelijke kant van gebeurtenissen niet diep ingegaan. Voor een gedeelte komt dit doordat Borsboom, en dat siert hem, geen 'geheimen' wil verraden en het hem geschonken vertrouwen niet wil schenden. Anderzijds komt dit doordat de schrijver

een toch wat oppervlakkig boek heeft geschreven, dat een niet al te diepgaand journalistiek verslag geworden is. Hier en daar worden prachtige vergelijkingen of verklaringen (de mooiste vond ik die van de rol van de man bij de conceptie, p. 121-122) gegeven, maar over het algemeen probeert de auteur niet al te diep te graven. Dat neemt niet weg dat dit boek interessante lectuur is voor degenen die op een niet te ingewikkelde manier wat meer te weten willen komen over hoe het de Aborigines vergaat, hoe een antropoloog zich in het veld kan voelen en voor welke onverwachte acties hij zich geplaatst kan zien. Wat te denken of te doen wanneer een Aborigine passagier plotseling vanuit de door de onderzoeker bestuurde terreinwagen brandende lucifers in de omringende kurkdroge vegetatie begint te gooien? Borsboom maakt ons deelgenoot van zijn paniek en van de (eco)logische verklaring voor dit pyromane gedrag. Uit de tekst wordt wel duidelijk dat de Aborigines langzamerhand wat macht en zeggenschap over hun eigen leven beginnen te krijgen, vooral nu zij sinds 1976 een aantal rechten op het land van hun voorouders hebben teruggekregen. Net als Bruce Chatwin (in diens *Songlines*) wijst ook Borsboom, zij het zeer summier, op de belangrijke rol die vrouwen spelen bij het handhaven van de orde en het terugrijpen op de eigen tradities. Hoezeer de Aborigine samenleving daarnaast echter door de moderne westerse levenswijze beïnvloed is, blijkt door het feit dat hun vertegenwoordigers moeiteloos het vliegtuig nemen om te gaan vergaderen, en dat zij nu op Internet bereikbaar zijn:

<http://www.peg.apc.org/~bawinanga/welcome.htm/>

Wat zou Djareware, in de ontstaanstijd of de *dreamtime* de oorsprong van de Clan van de Wilde Honing, hiervan denken?

Dick Papousek

Ganzeboom, H.B.G., Ultee, W.C.
***De sociale segmentatie van
Nederland in 2015.***

Een rapport in de serie 'Voorstudies en achtergronden' van de Wetenschappelijke raad voor het Regeringsbeleid. Den Haag: SDU Uitgevers, 1996, 360 pp.
ISBN 90 399 1275 0

Anders dan de titelbeschrijving doet vermoeden, is dit een rapport waaraan naast Ganzeboom en Ultee nog acht andere onderzoekers een zelfstandige bijdrage hebben geleverd. De afzonderlijke bijdragen zijn door een drietal gemeenschappelijke probleemstellingen met elkaar verbonden. Deze luiden: 'In welke mate is er sprake van sociale segmentatie en in hoeverre vindt deze plaats langs lijnen van opleiding en inkomen? Welke langjarige trends zijn er voor het verleden vast te stellen en hoe kunnen deze worden verklaard? Welke ontwikkelingen zijn er (tot 2015) te verwachten wat betreft de inrichting van de sociale segmentatie?' (p. 9). Het rapport brengt een grote hoeveelheid materiaal bijeen dat van belang is voor het beantwoorden van deze probleemstellingen.

Gezien de beperktheid van een boekbespreking kan ik slechts een indruk geven van de inhoud van dit rapport, dat naar mijn smaak vanwege de rijkdom aan gegevens, de goede kwaliteit van de meeste bijdragen, de

aard van de theoretische stellingname en de betekenis van het thema als zodanig eerder een besprekingsartikel of een forumartikel vraagt om de vakgenoten te informeren, dan deze korte bespreking. In het rapport wordt Nederland voorgesteld als een kennismaatschappij. De belangrijkste lijn waarlangs de bestaande en de toekomstige segmentatie dient te worden afgemeten, is het onderwijs dat mensen hebben genoten ofwel de opleidingen die personen hebben gevolgd (p. 333). Ganzeboom opent de reeks van analyses met een zeer heldere bijdrage van de onderwijsexpansie en onderwijskansen, evenals de andere bijdragen vooral gebaseerd op bestaande grootschalige dataverzamelingen die ontleend zijn aan meerjarige surveys. Ganzeboom opent in zijn bijdrage, die uiteraard in de eerste plaats gericht is op het vraagstuk van onderwijsexpansie in de laatste decennia, een scherpe kritiek uit de conclusie van het SCP in het *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*, dat de grote onderwijsongelijkheid tussen onderscheiden sociale milieus sinds de jaren zestig niet veel is verminderd. Met dezelfde gegevens van het SCP toont hij naar mijn idee op overtuigende wijze aan dat die conclusie onhoudbaar is (pp. 35-39). Aan de orde komen vervolgens de inkomensverdeling van huishoudens (J. Dessens), huwelijks patronen (W. Jansen en C. Mulder), onderwijs en arbeidsmarkt (P.M. de Graaf), segregatie met betrekking tot bewonderingspatronen met name in de grote steden (R. van Kempen en J. van Weesep), sociale segmentering in de vrijetijdsbesteding (G. Kraaykamp), politieke scheidslijnen (N.D. de Graaf), etnocentrisme en rechts-extremisme (P. Scheepers), inkomensverdeling en rechtvaardiging van inkomensverschillen (P.

Hermkens) en een samenbindende slotbeschouwing inzake de trends in de sociale segmentatie (W. Ultee). Hoewel ik het rapport met veel waardering heb gelezen, een waardering die ik helaas niet tot uiting kan laten komen door een bespreking van de bijdragen afzonderlijk, moeten op een aantal punten toch ook kritische kanttekeningen worden geplaatst.

Het is bepaald verwarrend om het begrip sociale segmentatie in deze studie centraal te stellen. Segmentatie is immers een aan de biologie ontleend begrip, dat verwijst naar het bestaan van een lichaam uit gelijksoortige delen, segmenten genaamd. Men zou in relatie tot de samenleving kunnen spreken van de geleiding van de samenleving wanneer de aandacht wordt gericht op het bestaan van functionele groepen of groeperingen. Dat is echter in dit rapport niet het geval. De aandacht is gericht op veranderingen in de verdeling van maatschappelijke goederen als onderwijskansen, inkomen en politieke participatie. Het gaat derhalve om gradaties in verdelingen, die ons niet de mogelijkheid bieden segmenten of pertinente scheidslijnen tussen groepen en groeperingen aan te wijzen. Opvallend is dat vaak over groepen wordt gepraat, terwijl de analyse slechts toelaat door de onderzoekers gelegde onderscheidingen tussen sociale categorieën waar te nemen. Deze opmerking tast op zich de empirische bevindingen niet aan. Het is duidelijk, zoals ook uit vele andere bronnen blijkt, dat langs de gekozen criteria de verdelingen minder ongelijk zijn geworden in de afgelopen decennia. Collectieve tegenstellingen, die in het centrum stonden van de klassenmodellen, zijn vervaagd. Men spreekt zelfs over *The death of class* (J. Pakulski en M. Waters, 1996).

Wat men echter mist in het rapport is een systematische analyse van de mate van samenhang tussen de verdelingen, en voorts een systematische aandacht voor de mogelijkheid van het ontstaan van nieuwe scheidslijnen. Het is immers niet toevallig, dat in de moderne samenlevingen wordt gesproken over het probleem van de sociale uitsluiting en dat zelfs wordt gesproken van een nieuw sociaal uitsluitingsparadigma. Risico's en sociale onzekerheden blijken zeer gelijk te zijn verdeeld in de samenleving en verdergaande technologisch-economische ontwikkelingen gaan thans veelal samen met een verscherping van machtsongelijkheid binnen ondernemingen, waardoor de discrepantie tussen het bestaan als burger en als werknemer slechts wordt vergroot.

Ook het in het rapport gebruikte verklaaringsmodel verdient enig commentaar. Uitgangspunt is een model waarin de technologische ontwikkeling de segmentatie bepaalt: technische vooruitgang vereist steeds hogere scholing van de beroepsbeoefenaren. Het zou te ver voeren om op deze plaats nader in te gaan op de tekortkomingen van dit ontwikkelingsmodel, dat wij ook aantreffen bij auteurs als Lenski en Kerr. Het verwaarloost in sterke mate de keuzemogelijkheden die in de moderne technologische ontwikkelingen bestaan voor het inrichten van de productieverhoudingen en het ontwerpen van organisaties – keuzemogelijkheden die ook vanuit het oogpunt van globalisering van de economie en concurrentiemogelijkheden uiterst belangrijk zijn – en verwaarloost de rol van collectieve voorstellingen in de maatschappelijke ontwikkeling. De leden van de samenleving komen erin naar voren als marionetten, die worden voortbewogen door onbeïnvloedbare krach-

ten. Gelukkig zijn de auteurs bij het gebruik van dit model voorzichtig, vooral als het gaat om de vraag welke ontwikkelingen er te verwachten zijn tot het jaar 2015. Dit lijkt mij een zeer terechte houding. Zoals gezegd: ondanks deze kritische kanttekeningen blijft het rapport hert waard aandachtig te worden bestudeerd en te worden gebruikt als een basisdocument voor verdere discussies over maatschappelijke en culturele ontwikkelingen.

J. Berting

Huisman, P., *Kennis gewogen. Analyse van sociaal-wetenschappelijk denken: kritiek en aanwijzingen.*

Assen: Van Gorcum, 1996, 301 pp.
ISBN 90 232 3228 3

In de inleiding van deze Rotterdamse dissertatie spreekt Patricia Huisman haar verbazing uit over de postmoderne en structuralistische oriëntatie van de sociologie, die zij in haar omgeving aan de EUR aantreft. Een en ander inspireert haar tot 100 pagina's tekst over object en subject, objectiviteit en subjectiviteit in de (post)moderne sociologie. In de daaropvolgende 50 pagina's werkt zij haar voorkeur uit voor een 'kritisch-realistische' aanpak die sterk verwant is aan het kritisch-rationalisme van Popper/Albert. Zij schrijft eerder gemakkelijk dan helder, en veel bekende zaken worden (te) omstandig uiteengezet. Helaas blijft alles 'in het abstracte': voorbeelden treft de lezer nauwelijks aan. Toch is het eerste deel van deze dissertatie, veelal door-

dat kritisch wordt ingegaan op de waan van de dag, zeker nuttig en informatief.

Voor de tweede, te heterogene, helft van het boek geldt dit echter minder. Onder het label 'groeï van kennis' bespreekt Huisman op een overigens verdienstelijke wijze allerlei persoonlijke (zoals 'cognitieve stijl'; 'attitude' en 'cognitieve concordantie') en maatschappelijke biasbronnen, zoals 'drang om te publiceren' en 'monodisciplinerings'. In een bijdrage over allerlei vormen van 'inadequaat denken' komen enkele inhoudelijke terreinen, zoals het universitaire onderwijs en vooral wat daaraan mankeert, aan de orde. Ook is er een hoofdstuk over sociaal-wetenschappelijke theorievorming, dat echter niet veel verder komt dan illustraties van het high- middle- en low range type. De in de ondertitel beloofde 'aanwijzingen' krijgen tenslotte vorm in aan het eind van het boek gepresenteerde vuistregels voor conceptualisering en theorievorming; deze bevatten echter nauwelijks iets nieuws.

Huismans inspiratiebron zal lang niet iedereen aanspreken. Discussies over postmodernisme etcetera spelen zich immers vooral af onder sociologen die zich verre houden van empirisch onderzoek; voor degenen die het vak primair als empirische wetenschap opvatten lijken Huismans constatering over 'de postmoderne sociologie' tamelijk irrelevant. Overhaupt ontbreekt in dit boek enige verwijzing naar het empirische karakter van het vakgebied. Onbekendheid met het moderne onderzoek blijkt ook uit het aplomb waarmee Huisman zich afzet tegen het 'monocausale denken' in de sociologie. Als er iets is dat onderzoekers al decennia achter zich hebben gelaten is het wel deze monocausaliteit.

Een andere eigenaardigheid is dat de auteur uitvoerig ingaat op coherentie- en correspondentieopvattingen over waarheid, maar juist de consensusgedachte, die in het praktische onderzoeksbedrijf in combinatie met de andere zo belangrijk is, buiten beschouwing laat.

Merkwaardig is daarnaast dat Popper als kroongetuige opgeroepen wordt terzake van het belang van een scherpe definiëring van begrippen, en vreemd is het dat de auteur de Nederlandse discussie over begripsvorming en operationalisering, waaronder De Groot's signifiante begripsanalyse, geheel ongenoemd laat.

Patricia Huisman blijkt een warm voorstander te zijn van een 'probleem'- versus een monodisciplinaire oriëntatie, maar juist op dit punt blijft zij buitengewoon oppervlakkig. Het hele discussiepunt was mijns inziens overigens bij de introductie in de tachtiger jaren al achterhaald. Veel modern onderzoek maakt gebruik van theorieën en ingangen die afkomstig zijn uit diverse disciplines, en overigens kunnen strikt disciplinaire benaderingen buitengewoon inspirerend zijn voor allerlei inhoudelijke velden. Het door de auteur gewraakte oeuvre van Berlyne over ethische beleving (p. 171) is daar een voorbeeld van. Het is daarom tamelijk onzinnig om te beweren dat 'monodisciplinaire fixatie hoofdzakelijk tot versplinterde en arbitraire kennis leidt, en een vruchtbare bodem voor bias is' (tenzij de nadruk ligt op het woord 'fixatie'). De wisselwerking tussen serieuze monodisciplinaire arbeid en het gebruik van diverse disciplinaire ingangen naast elkaar op een toepassingsveld is juist een buitengewoon vruchtbaar aspect van moderne wetenschap.

Huismans dissertatie heeft zeker verdiensten – met name het eerste deel – maar blijft steken in de goede bedoelingen. Zoals hierboven aangegeven komt dit vooral doordat de auteur onderhevig is aan een ‘persoonlijk biased viewpoint’ om in haar eigen terminologie te spreken. In dit geval één dat niet door haar zelf gesignaleerd is: een ‘negatie van het onderzoek’-bias.

Peter G. Swanborn

Maso, I & Wester, F. (Eds.), *The deliberate dialogue; qualitative perspectives on the interview*

Brussel: VUB University Press, 1996, 143 pp.
ISBN 90 5487 128 8

Sociaal wetenschappelijk onderzoek berust grotendeels op het interview als methode van dataverzameling. Dat geldt zowel voor kwantitatief als kwalitatief onderzoek. Daarom is het verheugend dat het interview in toenemende mate object is van theoretische reflectie en methodisch onderzoek. De door Iljo Maso en Fred Wester geredigeerde bundel heeft met name betrekking op wat wordt aangeduid als het kwalitatieve interview. De gemeenschappelijke noemer van de verschillende bijdragen zou worden gevormd door het kwalitatieve perspectief op het interview.

Na lezing blijkt deze gemeenschappelijke noemer niet veel meer dan een flinterdun vliesje. Daarachter gaan – wat betreft kwaliteit en benadering – zeer ongelijksoortige bijdragen schuil. De titel is in dat opzicht

veelbetekend. De term ‘dialogoog’ biedt oneindige mogelijkheden voor een taalspel met verschillende betekenissen die aan deze term kunnen worden toegekend. ‘Dialogoog’ kan zowel in een analytisch descriptieve als in een normatieve betekenis gebruikt worden: dialoog als tweegesprek versus dialoog als het ‘echte’ gesprek. De laatstgenoemde betekenis speelt in diverse bijdragen een overheersende rol. In de bijdrage van Herman Coenen over fenomenologie en het kwalitatieve interview wordt bijvoorbeeld een beeld geschetst van het kwalitatieve interview dat associaties oproept met de slotscène van *Modern Times*: twee geliefden die hand in hand over een verlaten weg een opgaande zon tegemoet lopen.

De dubbelzinnigheid van de term dialoog biedt ook allerlei retorische mogelijkheden die in de bijdrage van Adri Smaling volledig worden benut. Het ideaalbeeld van het kwalitatieve interview als gespreksvorm waarin een sfeer van vertrouwen, openheid en wederzijds respect heerst en waarin problemen als sociale wenselijke antwoorden als sneeuw voor de zon verdwijnen, wordt afgezet tegen een inktzwart beeld van de dagelijkse praktijk van het kwantitatieve survey-interview, waarin de relatie tussen interviewer en respondent vergelijkbaar is met ‘the relationship of the oppressor to the oppressed’ (p. 21). Het door Adri Smaling geconstrueerde beeld bevat overigens niets nieuws. Vrijwel alle aangevoerde argumenten zijn al eens eerder onderwerp van discussie geweest, meestal in meer genuanceerde versies zoals in het ruim tien jaar geleden verschenen boek van Elliot Mishler. Bijdragen van andere auteurs worden minder geplaagd door de zucht naar romantisering van het kwalitatieve interview, maar

dat is op zich geen garantie voor een substantiële bijdrage aan de methodologie van dit type interview. Het door Iljo Maso geschreven hoofdstuk bevat niet veel meer dan het signaleren van algemene problemen die zich voordoen bij het interpreteren van interviews en Fred Wester volstaat in zijn hoofdstuk met de toepassing van de Gefundeerde Theorie-benadering op het interview in kwalitatief onderzoek.

Twee bijdragen in de bundel steken in positieve zin af bij de rest. Ate Nievaard – één van de weinige auteurs die een omschrijving geven van het kwalitatieve interview – presenteert in zijn bijdrage een vierstapsprocedure voor onderzoekers die gebruik willen maken van half gestructureerde interviews met open vragen. Elk van deze stappen wordt systematisch uitgewerkt. Het resultaat is een methodische leidraad die vooral relevant is voor onderzoekers die zich richten op de reconstructie van de dagelijkse leefwereld van respondenten en daarbij uitgaan van de Gefundeerde Theorie-benadering.

Harrie Mazeland en Paul ten Have laten in hun bijdrage zien dat een nauwkeurige conversatie-analytische studie van (semi-)open interviews nieuwe inzichten kan opleveren in problemen die zich in de dagelijkse praktijk van dit type interviews voordoen. Hun uitgangspunt is dat interviews gekenmerkt worden door een drievoudige spanning tussen het analytisch referentiekader van het onderzoek, de leefwereld van de ondervraagde en de interviewsituatie. Die drievoudige spanning is inherent aan het interview als zodanig en in die zin zijn gestandaardiseerde surveyinterviews met gesloten vragen vergelijkbaar met open interviews. In hun analyse proberen Mazeland en Ten Have na te gaan welke consequenties bepaalde inter-

viewstrategieën hebben voor de manier waarop interviewer en respondent omgaan met deze spanning. Dat resulteert in een uiterst boeiend kijkje in de keuken van het open interview. Weliswaar is het niet eenvoudig om vervolgens de sprong te maken naar methodische richtlijnen voor open interviews. Maar dit type onderzoek is wel een belangrijke voorwaarde om bestaande richtlijnen te beoordelen en nieuwe te ontwikkelen.

Ten slotte een opmerking over het taalgebruik in de bundel. De versie van de Engelse taal die in deze bundel meestal gebruikt wordt, is voor Nederlandstalige lezers heel goed leesbaar: Oerhollandse woord- en zinsconstructies schemeren door het Engels heen. Maar voor Engelstalige lezers zal het gebezigde taalgebruik de nodige hoofdbrekens bezorgen. Zij zullen bijvoorbeeld enige moeite hebben om te achterhalen dat met de uitdrukking 'problem statement' bedoeld wordt op datgene wat zijzelf doorgaans aanduiden als 'research question'.

Harry van den Berg

W. Otterspeer en J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Wetenschap en Wereldvrede, de Koninklijke Academie van Wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het Interbellum*

Amsterdam: KNAW, 1997, 251 pp.
ISBN 90 6984 155 X

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam de organisatie van de wetenschapsbe-

oefening in West-Europa in een stroomversnelling. De universiteiten groeiden uit tot professionele bureaucratieën, en ook trad in toenemende mate een internationalisering op. In 1914 kon men reeds 470 verschillende internationale wetenschappelijke organisaties tellen. En ook ontstond er een behoefte aan een 'organisatie van organisaties', zowel nationaal als internationaal. Er waren nationale Academies van Wetenschappen ontstaan, maar er was ook een 'Union des Associations Internationales', met Brussel als zetel. Tegelijkertijd echter kwam de wetenschap meer en meer in de ban van een virulent nationalisme, voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Naast professionalisering was er dus sprake van een politisering van de wetenschap. In dit krachtenveld speelde de Nederlandse Academie van Wetenschappen een eigen rol. Over deze rol, in feite een vergeten en goeddeels mislukt stukje wetenschapsbeleid, handelt dit boek. Het is het eerste deel van een reeks 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen'.

De auteurs – helaas vermeldt deze uitgave niet hun biografische gegevens – hebben een fascinerende studie geschreven. Door minutieus speurwerk – ze integreerden materiaal uit zes verschillende universitaire archieven – waren ze in staat een helder beeld te krijgen van de discussies, spanningen, en tegenstellingen die na de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse universitaire wereld heersten, juist als het ging om het herstel van de internationale samenwerking. En ze laten zien hoe die wereld daarin faalde, door een combinatie van naïef idealisme, zelfoverschatting en een eigensoortig nationalisme. Waar ging het om? Na de oorlog, in 1919,

werd een nieuwe internationale vereniging van nationale wetenschapsorganisaties opgericht, de International Research Council (IC), met opnieuw Brussel als zetel, hoofdstad van het 'meest beproefde land in de oorlog'. De Academies van de Centralen (Duitsland, Oostenrijk) waren voorlopig nog niet welkom. Door de strategie van Picaro, voorzitter van de Franse Academie en hoofdpersoon bij de totstandkoming van de IC, werden de 'Neutralen' eerst uitgenodigd nadat de statuten waren aanvaard. Daarmee werd voorkomen dat via een omweg toch de Centralen deel zouden gaan uitmaken van de IC. Picards tactiek was ingegeven door de verwachting dat een aantal van de 'Neutralen' in de kortstere keren, om welke reden dan ook, zou proberen de Centralen binnen te halen.

Wat Nederland betreft, had hij reden tot deze tactiek. Nederland was, zeker in de wetenschap, zeer Duits-georiënteerd. Nederland was een 'Grossmacht in Gebiete der Physik', aldus de chemicus W. Voigt in 1913, 'en deze uitspraak zette de toon voor een koor dat niet moe werd om het gehele Interbellum door te zingen dat Nederland op het gebied der wetenschap één der grote mogelijkheden was' (p.39). De neutrale en bemiddelende rol die Nederlandse wetenschappers zichzelf toedichtten, was in feite meer een uiting van een specifiek soort nationalisme dan van professionele ethiek, ook al werd aan dit laatste gerefereerd. Tegelijkertijd politiseerde de IC steeds meer, mede doordat de banden met de politieke machthebbers steeds verder werden aangehaald (p.92).

Het waren twee Groningse hoogleraren, Kapteyn en Heymans, die in zeer bevlogen woorden een manifest de wereld instuurden

ten gunste van de acceptatie van de Centralen. Dat manifest kende twee versies: de oorspronkelijke en een latere, afgezwakte vorm. Dat duidt op grote weerstanden. De auteurs hebben uitvoerig de discussies rond hun actie in kaart gebracht: die discussies brachten de Nederlandse Academie op de rand van de afgrond. Twee Leidse hoogleraren, Lorentz en Van Vollenhoven, kozen een voorzichtiger strategie, die echter al evenmin succes had. Door deze manoeuvres werd eerder het tegendeel bereikt, aldus de auteurs: 'De toetreding van Nederland tot de Research Kinkel leidde binnen dat lichaam tot een scheiding der geesten, vergelijkbaar met die in de Academie' (p.217). Alle pogingen – er waren er vele – tot herstel van internationale wetenschappelijke samenwerkingsverbanden deden de spanningen juist toenemen. Toen in de tweede helft van de twintiger jaren de weerstanden tegen Duitse toetreding waren weggeëbd, was er intussen een nieuw probleem ontstaan; ditmaal was het de Duitse rancune over de discussies van destijds. En toen de Duitsers eindelijk toetraden, in de dertiger jaren, was het een nazi-organisatie; iets waartegen Nederland echter geen bezwaar wilde maken. De Nederlandse Academie kon zelfs einde dertiger jaren geen veroordeling uitspreken over de uitsluiting van joodse studenten en geleerden op Duitse universiteiten. Men was immers a-politiek. De auteurs vatten het resultaat van de Nederlandse inspanningen samen (p.240) met de woorden: 'Germany, when it wished to participate was not allowed, when it was allowed, did not wish this, and when it was accepted was unacceptable'.

Uiteraard doen de auteurs een poging tot verklaring: wat bewoog in 's hemelsnaam al

deze vooraanstaande hoogleraren tot deze kamikaze? Naïviteit, gekoppeld aan een wereldvreemde ethische bevlogenheid; zeker. Maar ook 'Macht-Ersatz' (p.216): de opvatting dat wetenschap een instrument kan zijn om een 'klein groot land' toch de status van grote mogendheid te geven. Overschatting van de politieke betekenis van de neutraliteit in de Eerste Wereldoorlog. Persoonlijke banden met vooral Duitse wetenschappers: ook dat droeg bij tot deze acties. Een enkele verklaring is niet mogelijk.

Bij dit alles moet men bedenken dat de Academies en Internationale Organisaties niet de gehele wetenschap bestrijken. Gedurende de gehele periode waren er persoonlijke contacten over de grenzen heen, ook waar de Academies zich voor elkaar afsloten. De schrijvers laten zien hoe individuele wetenschappers samenwerkten of standpunten innamen die strijdig waren met de 'officiële' van hun Academies. Zo waarschuwde de latere polemoloog Röling in 1935 al tegen het 'hevig onrecht in Duitsland' (p.198). Drie jaar later was de Academie nog niet zover. De vraag, in welke mate het officiële beleid de individuele wetenschappelijke samenwerking kon beïnvloeden gaat het bestek van dit boek te buiten. Het blijft bij een beschrijving van het beleid van de KNAW in een periode die achter ons ligt. Al zijn er veel lijnen door te trekken naar het heden: ook toen was de term Gidsland al in zwang. En ook toen was het misverstand dat 'de wereld' daarvoor begrip zou kunnen opbrengen gelukkig beperkt tot het eigen grondgebied. Een zeer bijzonder boek.

J. Niezing

De Jong, Mart-Jan, *Grootmeesters van de sociologie.*

Amsterdam-Meppel: Boom, 1997, 401 pp.
ISBN 90 5352 2905

In de schaakwereld heeft men, naar ik meen, kwantitatieve maatstaven ontwikkeld om vast te stellen wie een 'grootmeester' genoemd mag worden. In de wetenschap kennen wij een ander criterium: de consensus. Iedereen is het erover eens dat Comte, Marx, Weber en Durkheim tot de grootste beoefenaars van de sociologie behoren. Welke opvatting men ook van dit vak moge hebben, om hun bijdrage kan men niet heen. Of dit ook geldt voor de andere 'grootmeesters' die in De Jong's boek behandeld worden (Parsons, Elias, Berger, Habermas en Bourdieu) kan alleen de tijd ons leren. Ware dit boek dertig jaar eerder verschenen, dan zou naar alle waarschijnlijkheid bijvoorbeeld ook een denker als Mills behandeld zijn (wie was dat ook al weer? – precies, dat bedoel ik).

Daarom valt dit boek in twee delen uiteen: De behandeling van de onbetwiste klassieken wordt gevolgd door een kenschetsing van enkele hedendaagse coryfeeën wier werk actueel en stimulerend is, maar van wie wij nog moeten afwachten of het van blijvende betekenis zal blijken te zijn. Ik heb daar overigens geen enkel bezwaar tegen; persoonlijk vond ik dit tweede deel zelfs het interessantste, want de klassieken ken ik nu wel, maar de hernieuwde en uitgebreide kennismaking met de moderne grootmeesters vond ik belangwekkend, en ik heb er ook nieuwe inzichten uit opgedaan.

Ik meen dat er voor het publiek waarvoor

dit boek geschreven is – studenten in de sociologie en andere belangstellenden – zelfs veel te zeggen is voor deze combinatie van oud en nieuw. Zij biedt gelegenheid om inzicht te verwerven in de breedte van het sociologisch wetenschapsgebied, de diverse deeldisciplines zowel als de verschillende wijzen van benadering, de actualiteit zowel als de permanente vraagstellingen.

Vermoedelijk zal het De Jong niet licht gevallen zijn zich tot een klein aantal sociologen te beperken, en voorbij te gaan aan bijvoorbeeld Tocqueville, Spencer, Simmel en Pareto. Maar daar staat een belangrijk voordeel tegenover. Hij heeft nu alle ruimte om de uitverkoren grootmeesters bij ons te introduceren: veertig tot vijftig bladzijden voor elk, soms nog meer. Wij krijgen dus niet de beknopte opsomming van uitgangspunten, theorieën en resultaten die je in de meeste handboeken van de geschiedenis van de sociologie aantreft. De Jong gaat er rustig voor zitten om het werk van de grote sociologen voor ons te behandelen. Daarbij besteedt hij steeds ook aandacht aan de maatschappelijke en filosofische context van hun theorieën. Zijn behandeling van Webers 'ideaaltypen' bijvoorbeeld wordt voorafgegaan door een inleiding over het neo-kantianisme en de hermeneutiek, waardoor het inzicht in Webers methodologie verrijkt wordt. Zo ook wordt bij Marx op passende wijze aandacht besteed aan Hegel, bij Habermas aan de school van Frankfurt, bij Berger aan de fenomenologie. Zo gaat hij steeds te werk. Niet alleen is dit verhelderend voor het begrip van de behandelde theorieën, het betekent ook dat de lezer heel wat te weten komt van de ideeëngeschiedenis en de sociale filosofie. Ook aan de kritiek op de theorieën wordt aandacht

besteed, waarbij de secundaire literatuur ter sprake komt. Mijn enige bezwaar is dat hij daarbij een soms wat willekeurige keuze maakt en niet de standaardwerken benut, doch gebruikmaakt van commentatoren van dertien in een dozijn (Randall Collins bijvoorbeeld). Maar ik moet anderzijds vaststellen dat wat De Jong uit deze secundaire literatuur aanhaalt, vrijwel steeds terzake en puntig is. Tenslotte behandelt hij ook de nawerking van de grootmeesters en tracht hij hun blijvende betekenis aan te geven.

De Jong heeft een heldere cicerone-stijl. Hij kan moeilijke zaken goed uitleggen zonder teveel te simplificeren. Zijn hoofdstukken zijn duidelijk en overzichtelijk opgebouwd. Er is enorm veel kennis in dit boek verwerkt, zonder dat het een overladen indruk maakt. Wie het grondig bestudeert, kent niet alleen de klassieken, maar ook een belangrijk deel van de sociologische theorie. Een blik op het zakenregister (niet voor niets is dit heel uitvoerig) laat zien hoeveel er ter sprake komt. Jammer dat er niet ook een personenregister is, want hoe vindt men nu terug waar en passant vermelde auteurs als Mannheim of Taylor werden genoemd? Kortom: een uitstekende inleiding tot de geschiedenis en de theorie van de sociologie, die men met plezier leest. Hopelijk komt de auteur er nog eens toe om de nu gepasseerde grootmeesters (Tocqueville, Pareto en anderen) op dezelfde manier te behandelen. Daar kijk ik naar uit.

J.M.M. de Valk

Parre, P. van der, *Zonder arbeid geen zegen. Kwaliteit van de arbeid, arbeidsoriëntaties, arbeids-satisfactie en het zoekgedrag op de arbeidsmarkt.*

Delft: Eburon, 1996, 188 pp.

ISBN 90 5166 552 0

Deze dissertatie past niet in de rij van huidige promotieonderzoeken die een heel beperkt terrein behandelen. Dit onderzoek bergt vele doelstellingen en probleemstellingen in zich. Het wil bruggen slaan tussen verschillende disciplines en opvattingen over wat nu eigenlijk goed werk genoemd kan worden. Dit ambitieuze project levert dan ook een opvallend breed spectrum op. De ondertitel bevat vier complexe en 'container-achtige' concepten. Het boek bevat theorie, historische analyse en de presentatie van empirisch materiaal van primaire en secundaire aard. Het veldonderzoek behelst een enquête, gehouden onder Rotterdammers die voor eigen rekening of in loondienst werkzaam zijn.

De missie van Van der Parre is in het rommelige, vulkanische gebied van de kwaliteit van de arbeid intellectuele orde te scheppen. Daarbij lijkt hij erop gericht conflicterende benaderingen met elkaar te verzoenen. Hier is een socioloog aan het werk die wil wijzen op de aantrekkelijkheid van een psychologische benadering. Dit komt tot uiting in zijn pleidooi om meer vanuit het individu dan vanuit 'de' kenmerken van de werkplek naar de kwaliteit van werk te kijken.

Hij stelt zich ten doel na te gaan hoe objectivistische (conditionele) en (inter)subjectivistische benaderingen van de kwaliteit van de arbeid elkaar kunnen 'aanvullen' (p. 15). De schrijver uit vooral kritiek op de conditionele benadering, die niet alleen bij wetenschappers, maar ook bij beleidmakers in zwang is. In Nederland is immers voor de operationalisering van het welzijnsartikel (artikel 3) uit de Arbeidsomstandigheden-wet het WEBA-instrument ontwikkeld; een duidelijk specimen van de conditionele benadering. De interpretaties van de objecten van het beleid zijn hierbij ondergeschikt aan de opvattingen van de deskundigen over de kwaliteit van een werkplek. Hij typeert dit als een 'academisch vooroordeel'. Met een dergelijk uitgesproken oordeel positioneert Van der Parre zich bijzonder duidelijk. Dat is op zich geen probleem. Maar het blijft raadselachtig hoe hij toch beide benaderingen vruchtbaar wil combineren en integreren. Bij zijn analyse van wetenschappelijke en politieke visies op arbeid, stuiten we op eenzelfde analyse en een soortgelijk probleem. Hij categoriseert op vaardige wijze de tegenovergestelde wetenschappelijke visies met de daaraan min of meer parallel lopende en herkenbare politieke stromingen.

De moderniseringsthese ziet kwaliteit van de arbeid als een non-probleem. De markt en de technologische ontwikkeling scheppen als vanzelf goede arbeid. Niet reguleren is hier het parool. Hoe is dit perspectief te verenigen met het voorts door hem onderscheiden reformistische? Dit perspectief ziet geen verbetering zonder wetgeving. Zo blijft het ook onduidelijk hoe het optimisme van het marktdenken te verzoenen is met het pessimisme van het Weberiaanse rationaliseringsmodel en het antagonistische klassenmodel. Alle mogelijke visies op arbeid (socio-techniek, arbeidsprocesbenadering) passeren de

revue, meestal in het kader van de brede ontwikkelingsmodellen. Daarbij is de afwezigheid van Human Resource Management opvallend. Ook bij HRM treffen we nogal eens een claim van synthese.

Arbeidsoriëntaties spelen een belangrijke rol in dit onderzoek als 'collectieve voorstellingen' die bij de beoordeling van kwaliteit van de arbeid factoren van betekenis zijn. Van der Parre concludeert dat de samenhang tussen verschillen in arbeidsoriëntatie en categorieën als beroepsniveau steeds meer blijkt te verdwijnen (p. 160). Het is een belangrijke constatering die niet echt hard wordt gemaakt.

Belangrijk in de conceptuele opbouw van de studie is de relatie tussen de arbeidsoriëntatie en de arbeidssatisfactie. Geconcludeerd wordt dat 'de arbeidsoriëntaties mede de mate van arbeidssatisfactie bepalen'. Dat is niet verrassend. Ik vraag me af of de begrippen arbeidssatisfactie, en arbeidsoriëntatie, gedefinieerd als voorkeur ten aanzien van arbeidssituaties, voldoende verschillend gebruikt zijn om tot heldere verklaringen te komen.

Vaak is er in de literatuur over kenmerken of aspecten van de arbeidskwaliteit een opeenhoping binnen het begrip arbeidsinhoud. Van der Parre zet complexiteit van de baan onder het hoofdje arbeidsinhoud. Autonomie ziet hij echter als een onderdeel van arbeidsverhoudingen. Hij probeert aan te tonen dat er duidelijke verschillen bestaan en dat beide beslist niet in elkaars verlengde liggen. Wellicht is dit voorstel, dat juist een breuk met een schaarse consensus op het terrein van de kwaliteit van de arbeid inhoudt, de beste bijdrage aan het debat. Want in zijn eigenlijke missie is de schrijver niet geslaagd.

Luuk Wijman